

La Casa del Delme de Fortià. Una revisió de la història local a partir del delme

Elvis Mallorquí Garcia^{a*}

^a Professor a l'INS Santa Coloma de Farners

RESUM

Al costat de l'església parroquial de Fortià (Alt Empordà) es conserva un edifici conegut com la Casa del Delme. A la llinda, hi figura la data de 1767 i els símbols heràldics de Sant Pere de Rodes, monestir que posseïa la principal senyoria feudal de Fortià des de la fi del segle x i que n'obtenia el delme, la renda consistent en la desena part de les collites. L'objectiu d'aquest article és rellegir la història local de Fortià a partir de les dades de la documentació escrita, l'arqueologia i les restes patrimonials, però tenint sempre present qui prestava i qui cobrava el delme. Aquest podria ser el camí per detectar les especificitats locals de la història de Fortià en relació amb les poblacions veïnes.

Paraules clau: Delme – patrimoni – història local – parròquia – senyoria feudal.

The Tithe House of Fortià. A review of local history through tithes

ABSTRACT

Next to the parish church of Fortià (Alt Empordà) there is a building known as "Casa del Delme", tithe house. It has, recorded on the lintel, the date of 1767 and the heraldic symbols of Sant Pere de Rodes, a monastery that owned the main feudal lordship in Fortià since the end of the 10th century. At the same time, the monks of Sant Pere obtained the tithe, a rent consisting of the tenth of all crops. The purpose of this paper is to reread the local history of Fortià checking all data coming from the written documentation, archeology and monumental heritage still remaining, but always bearing in mind who paid and who obtained tithes. This could be a way to detect local specificities in the history of Fortià in relation to neighboring villages.

Keywords: Tithe – heritage – local history – parish – feudal lordship.

---

* Correspondència: Elvis Mallorquí Garcia
E-mail: elvismallorqui@gmail.com

Recepció: 06/02/2018 • Acceptació: 27/09/2018

DOI: 10.2436/20.8010.01.243

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos (AIEE), Figueres, vol. 49 (2018), pàg. 133-159

En el moment d'escollir la imatge de la Casa del Delme de Fortià per a la portada del llibre dedicat al delme dins la col·lecció dels «Quaderns de la Revista de Girona»,¹ creia que tenia prou elements com per sintetitzar gràficament una renda que fa cent vuitanta anys que va ser abolida. Es tracta d'un edifici situat en un carrer també anomenat del Delme, a la part del darrere d'una església, amb una llinda amb els símbols del monestir de Sant Pere de Rodes, la institució eclesiàstica que posseïa la principal i gairebé exclusiva senyoria feudal al terme de Fortià. A banda del seu valor patrimonial, la Casa del Delme i els diversos elements que la componen poden ser d'utilitat a l'hora de contextualitzar la història d'una renda, el delme, que es va estendre als comtats de la Catalunya Vella a partir de la fi del segle IX, per interès de les autoritats carolíngies –bisbes i comtes–, i que va perviure fins a la seva abolició al segon terç del segle XIX, en el convuls context de la revolució liberal espanyola.

L'estudi del delme obre un ventall de possibilitats per integrar de manera més coherent les diverses peces, sovint soltes i desconnectades entre elles, que conformen la història local de qualsevol població. En el cas de Fortià, la Casa del Delme, analitzada detalladament, ens farà de guia a l'hora de rellegir la història de la població a la llum del delme i ens permetrà entendre millor la relació entre els senyors que l'han cobrat, en aquest cas els monjos de Sant Pere de Rodes, i els fortianencs al llarg dels segles. L'objectiu final d'aquesta contribució és realitzar una proposta que amplii el camp de visió dels estudiosos de la història local de les poblacions gironines i catalanes per tal d'incorporar tots els detalls que proporciona l'anàlisi de la documentació escrita, de les restes arqueològiques –si és que se n'han estudiat– i del patrimoni conservat en una història global de cada població. Només d'aquesta manera podem assenyalar les especificitats de cada localitat en comparació amb poblacions i territoris veïns. I només així podrem oferir, com a historiadors, una explicació més entenedora del passat de cada poble a les persones que actualment hi viuen o s'hi interessen.

AL DARRERE DE L'ESGLÉSIA PARROQUIAL

La Casa del Delme de Fortià es troba a la part posterior, a poca distància de l'absis, de l'església parroquial de Sant Julià i Santa Basillissa de Fortià (cf. Figura 1).² La

1. Elvis MALLORQUÍ, 2017a. Aquest text recull la conferència pronunciada el divendres 12 de gener de 2018 a la Llar dels Jubilats de Fortià, acte amb què s'iniciava la tradicional festa de Sant Julià, patró de la població de Fortià. Sigles d'arxiu: ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona) – ACG (Arxiu Capitular de Girona) – ADG (Arxiu Diocesà de Girona) – ANC (Arxiu Nacional de Catalunya, Sant Cugat del Vallès) – BC (Biblioteca de Catalunya, Barcelona) – BNF (Bibliothèque Nationale de France, París) – BRAH (Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Madrid).
2. Encara que l'advocació completa del temple és Sant Julià i Santa Basillissa, que eren un matrimoni de màrtirs d'Antioquia, morts aproximadament el 304, en els documents medievals només figura Sant Julià. Per aquest motiu, en la resta del treball només fem referència a aquest sant. Cal deixar constància, tanmateix, de l'existència d'una "*ymagine sanctorum Iuliani et Basalice*" al temple l'any 1478, segons consta en una visita pastoral, cf. ADG, Visites Pastorals, vol. P- 26, f. 26r (1478.09.03); M. Josepa ARNALL i Josep M. PONS, 1993: núm. 183.

primera referència d'aquesta església és de l'any 1093, quan Pere Guerau va deixar a Santa Maria de Vilabertran "*in parrochia Sancti Iulianis de Fortiano fexam unam de terra cum ipso manso de-Strucho*".³ En aquesta notícia queda clar que "parròquia" té un significat territorial, és a dir, que existeix un terme atribuït a l'església de Sant Julià que serveix per situar el mas d'Estruc que Pere Guerau havia llegat a Santa Maria de Vilabertran.

Abans de la parròquia, al segle x, ja existien dos nuclis diferenciats: Fortià i Fortianell. Els estudiosos de l'etimologia assenyalen que el primer topònim deriva segurament d'un nom personal romà, però no es posen d'acord en quin: *Fortius*, *Furtius*, *Fortinius*? En canvi, sembla clar que el segon topònim es va formar a partir del primer afegint-hi el diminutiu.⁴ D'aquesta manera, semblaria clar que el lloc de Fortianell podria correspondre a un vil·lar creat després de la conquesta carolíngia de Girona, el 785, a partir d'un nucli preexistent, el de Fortià, probablement originat en una vil·la romana.

Figura 1. Façana de la Casa del Delme de Fortià, amb l'església de Sant Julià i Santa Basilissa en primer terme, a l'esquerra. (Autor: Pere Duran – Diputació de Girona).

3. BC, Arxiu, pergami núm. 5549 (1093.03.19); cf. Josep M. MARQUÈS, 1995: núm. 200.

4. M. Josepa ARNALL, 1981-1982: p. 71-72. En diverses obres de divulgació es repassen els primers documents relatius a Fortià i Fortianell, cf. Joan BADIA, 1977-1981: vol. 2, p. 185; Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 12; Gisela ESPIGULÉ, 2012: p. 383. Hi ha certes variacions en la datació d'alguns documents dels segles x i xi. En les notes que segueixen figura la referència arxivística dels documents i, si és el cas, l'edició més recent de la qual prenem la data per a cadascun.

De fet, en les seves dues primeres mencions, els anys 967 i 974, el lloc de Fortià és anomenat “vil·la” i té un segon nom, “Palol”, un diminutiu de Palau que sol correspondre a molts indrets des d'on s'exercia el poder en època visigòtica i islàmica i, sobretot, on s'acabaven recollint els impostos.⁵ El 967 l'abat Hildesind de Sant Pere de Rodes va donar al seu monestir un camp que va heretar de la seva tia Quimberga situat “*in termino de villa Fortuniano quem vocant Palaciolo*”, juntament amb les cases, els casals, les corts, els cortals, els horts, els hortals, els arbres pomífers o no, les terres, les vinyes, les pastures, les garrigues, els boscos, els molins, les aigües, els camins, els erms i els conreus.⁶ L'any 973 una dona, El-ló, va donar uns béns seus que tenia al Rosselló i al Vallespir a la seu d'Elna i també uns altres situats al comtat d'Empúries, “*in villa Palatiolo et in villa Furtiano*” i a d'altres indrets.⁷ Segons consta en dues butlles concedides el 974 pel papa Benet i el 990 pel papa Joan, la “*villa Palatioli quem vocant Furtianum superiorum et Furtianellum minorem*” eren dues dependències de l'abat de Sant Pere de Rodes.⁸ En la segona, però, es distingeix la “*villa Palacioli quem vocant Fortianum*” de la “*villa Fortianum superiorum*” i del lloc del “*Furtianellum minorem*”, cadascun amb els seus termes respectius. De fet el lloc de Far limitava, el 990, a llevant i a migdia amb el terme de la vil·la Fortià. El 983 el clergue Guigó va deixar a la seu de Girona aous situats a molts indrets, entre els quals figuren *Furtiano* i *Furtianello*.⁹

Dues notícies més de la primera meitat del segle XI encara no recullen cap notícia ni de l'església de Sant Julià ni de la parròquia. L'any 1035 el comte Hug d'Empúries i el seu fill Ponç van vendre a la comtessa Guisla l'abadia de Santa Maria de Roses i dos aous, un situat a Roses i l'altre a Castelló. Aquest darrer limitava a migdia “*in terminio de Furtiane uel de Uilla Sacari*”.¹⁰ L'any 1051 el mas de Guàrdia, amb l'església de Sant Feliu, tenia un aou que limitava amb la vil·la de Sant Pere Pescador, Vilacolum, Siurana i Fortià.¹¹

Analitzant la documentació del conjunt del bisbat de Girona, és a la fi del segle IX que apareixen a la vegada el delme i les parròquies: el 888 el bisbe de Girona Serfededú va donar a la recentment creada canònica de Santa Maria i Sant Feliu de Girona els delmes de catorze “*basilicas*” situades a l'entorn immediat de la ciutat; l'any 889 el mateix bisbe va acudir a Banyoles per tal de confirmar a l'abat del monestir de Sant Esteve la titularitat de dues “*parrochie*” –Sant Martí, segurament de Campmajor, i Santa Maria, segurament de Porqueres– que li havien estat sostretes. A partir del 904, de

5. Jordi BOLÒS i Víctor HURTADO, 1999: p. 58.

6. BNF, col. Moreau, vol. 10, f. 18-19 (967.03.22), cf. Santiago SOBREQÜÉS; Sebastià RIERA; Manuel ROVIRA i Ramon ORDEIG, 2003: núm. 381.

7. BNF, col. Moreau, vol. 11, f. 92-93 (973.03.22), cf. Pere PONSICH i Ramon ORDEIG, 2006: núm. 475.

8. BNF, col. Baluze, vol. 107, f. 430-431 (974.04...); BRAH, vol. 31, Z, núm. 56, f. 263 (990.02...); cf. Santiago SOBREQÜÉS; Sebastià RIERA; Manuel ROVIRA i Ramon ORDEIG, 2003: núm. 421 i 523.

9. ACG, pergami núm. 23 (983.06.14); cf. M. Josepa ARNALL i Josep M. PONS, 1993: núm. 11; Santiago SOBREQÜÉS; Sebastià RIERA; Manuel ROVIRA i Ramon ORDEIG, 2003: núm. 486.

10. ADG, Mitra, calaix 3, pergami núm. 130 (1035.12.18); cf. Josep M. MARQUÉS, 1993: núm. 94; M. Josepa ARNALL i Josep M. PONS, 1993: núm. 11.

11. BC, Arxiu, manuscrit 729 III *Monumenta...*, f. 285r (1051.0801); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 21.

quan daten les actes de consagració i dotació de les esglésies de la Bisbal i Camprodon, aquest tipus documental permet resseguir la difusió de les parròquies al bisbat de Girona al llarg del segle *x*, si bé amb certes mancances. En realitat, no és fins a la fi del segle *xi* que una gran part de les parròquies del bisbat de Girona apareix en la documentació escrita. En els comtats de Girona i Besalú, el percentatge de parròquies medievals esmentades abans del 1100 se situa entre el 70 i el 80%.¹² També és el cas del comtat d'Empúries (cf. Figura 2), en què hi ha el 72,8% de parròquies existents abans de l'inici del segle *xiii*. És destacable l'alt nombre d'esglésies documentades d'abans de l'any 1000: encara que el nom de parròquia no els és atribuït sempre, el context de cada notícia permet que les puguem considerar d'aquesta manera.

En les dues butlles de 974 i 990, apareixen moltes esglésies que, juntament amb els seus delmes i primícies, van ser confirmats a l'abadia de Sant Pere de Rodes. A Fortià, però, encara no s'hi documenta l'església de Sant Julià, perquè, per la seva proximitat a l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries –uns 4 km–, documentada des del 957 com a “*domum*”,¹³ podria ser un territori que en depengués a escala eclesiàstica. Així, degué ser a la segona meitat del segle *x* que Fortià se'n podria haver segregat. La primera datació de la parròquia de Sant Julià de Fortià, el 1093, coincideix plenament amb la cronologia de la majoria de parròquies del comtat d'Empúries. A partir del segle *xiii* els documents continuen prenent la parròquia de Sant Julià de Fortià com a marc territorial per ubicar propietats, com les que havien donat a Santa Maria de Vilabertran Bonadona el 1109 i Arnau Ponç el 1110.¹⁴ Però ja comencem a tenir notícia d'alguns elements a l'interior de la parròquia: Ponç Adalbert va deixar, en el seu testament del 1163, a l'església de Sant Julià de Fortià “*et suis clericis*” mig muig d'ordi, quatre ovelles, deu sous comtals i una feixa de terra que era del seu alou; també va llegar al seu fill Ramon un mas “*qui est ante hostium ecclesie Sancti Juliani*”, situat a les portes de l'església, juntament amb un hort situat al lloc anomenat es Triul, una feixa de terra sota la “*via de Furtianel*”, un camp situat a sa Llosa, mitja vinya i una feixa situada al Pla.¹⁵

Encara que s'hagués constituït a finals del segle *x*, la parròquia de Fortià ja apareix ben constituïda a mitjan segle *xiii*. L'any 1149 en la consagració de la veïna església de Riumors, el bisbe de Girona va cedir una “*non minimam partem ex terminis ecclesiae Sancti Juliani de Fortiano, que est juris et dominationis Rodensis coenobii, quod est alodium Sanctae Romanae ecclesiae*”. Per aquest motiu, poc després, ja l'any 1150, l'abat i els monjos de Sant Pere de Rodes van veure reconeguda la integritat de la parròquia de Fortià i la pertinença al seu domini.¹⁶

12. Elvis MALLORQUÍ, 2011a: p. 80-84, 2014: p. 166, i 2018.

13. ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 88a-89a (957.06.29), cf. Josep M. MARQUÉS, 1993: núm. 49.

14. BC, Arxiu, pergami núm. 5518 (1109.03.27); BC, Arxiu, manuscrit Donacions, f. 72v (1110.04.29); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 305 i 321.

15. BC, Arxiu, pergami núm. 9943 (1163.06.01); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 568.

16. Jaime VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 13, núm. 37 (1150.01.16); Ramon ORDEIG, 1993-2004: núm. 373; Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 24.

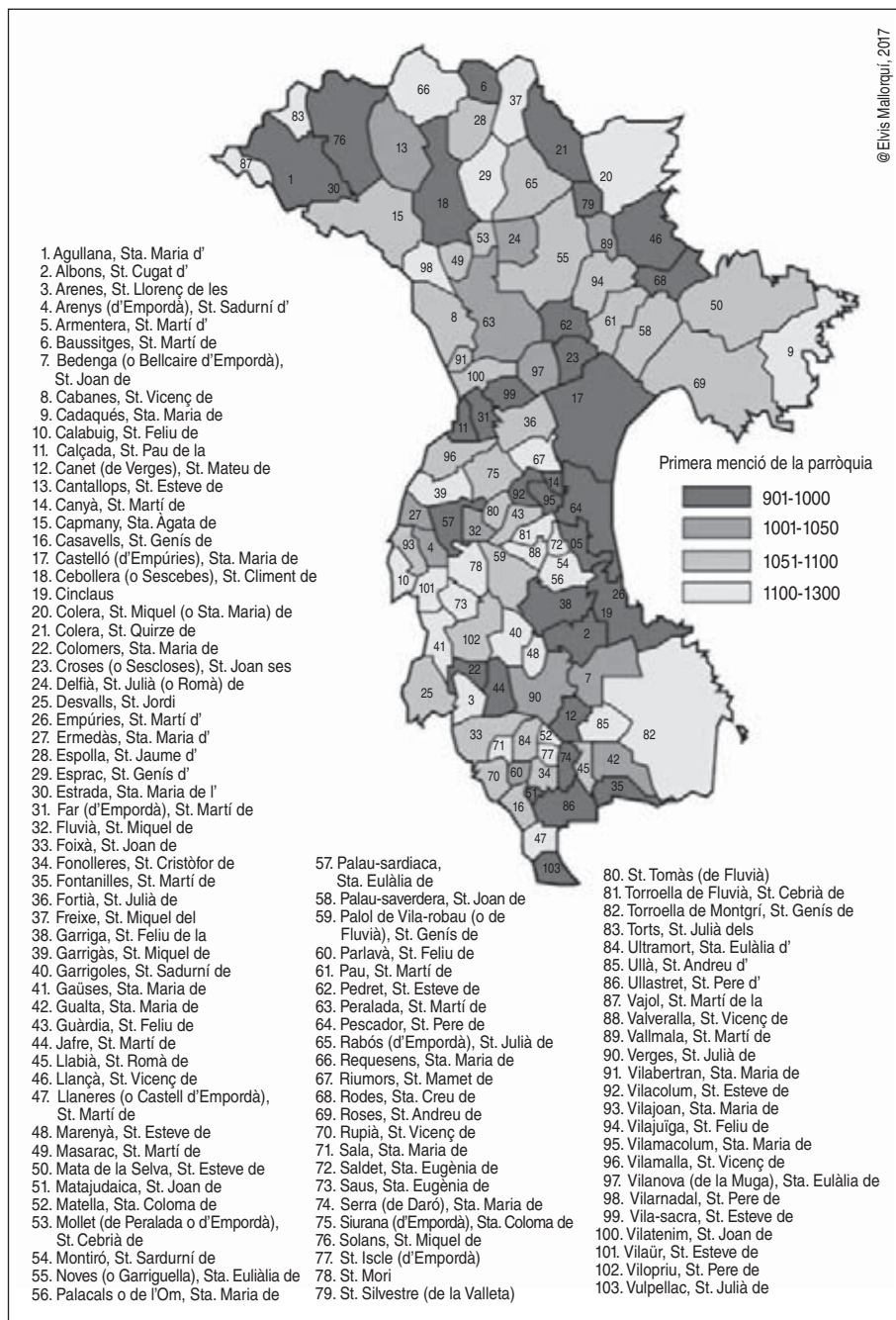

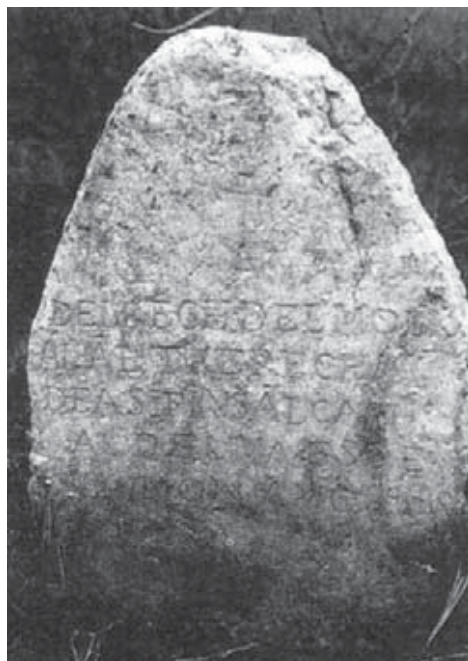
Figura 2. La difusió de les parròquies al comtat d'Empúries, segles x-xiii.

Des d'aleshores, és molt probable que el terme parroquial de Fortià no hagi patit cap altre canvi fins al final de l'Antic Règim. L'any 1771 es va marcar el termenal entre Fortià i Castelló d'Empúries amb una fita que encara es conserva.¹⁷ També es coneix una pedra que defineix la propietat del mas d'en Dorra, que pertanyia a Sant Pere de Rodes, amb una inscripció que diu: *"Del rech del molí al altre rech i de así fins al camí al delma és de mon amo"* (cf. Figura 3). En el moment en què va ser escrita, el delme era el factor principal de delimitació dels termes parroquials. Ja al segle XIX, amb la instauració del règim liberal, el municipi de Fortià degué calcar els límits de la parròquia medieval.¹⁸

EL CARRER DEL DELME

La Casa del Delme de Fortià es troba en un carrer anomenat igual, el carrer del Delme. Aquest nom, a les comarques de Girona, és excepcional: a banda de Fortià, només es documenta a Santa Coloma de Farners, on també va existir una casa del Delme, situada a la cantonada entre els carrers Nou i de Vall, aquest dit també del

Figura 3. Pedra de la propietat del mas d'en Dorra.

Font: Èrika Serna i Joan Serra, 2003: p. 39.

17. Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 8.

18. Tot sembla indicar que la parròquia medieval de Fortià coincideix amb el terme municipal creat al segle XIX. Al final de l'Antic Règim, el lloc de Fluvià depenia de la jurisdicció del duc de Medinaceli en tant que comte d'Empúries, cf. Jesús BURGUENO i Ferran LASSO DE LA VEGA, 2002: p. 145; Jesús BURGUENO i M. Mercè GRAS, 2014: p. 91 i 183.

Delme, de la qual avui es desconeix la ubicació. En canvi, de carrers del Delme n'hi ha o n'hi ha hagut a diverses poblacions del País Valencià: Albalat de la Ribera, Algemesí, Banyeres de Mariola, Benassal, Fontanars dels Alforins, Gandia, Ontinyent i, al segle XVIII, Bocairent.¹⁹

En realitat, el nom del carrer del Delme de Fortià és més recent. Fins no fa gaire, la seva denominació era carrer de l'Església.²⁰ En realitat, el carrer fa una volta semicircular al temple parroquial de Sant Julià i Santa Basilissa. Aquesta topografia del carrer semblaria indicar l'existència d'una sagrera, un nucli eclesial nascut a l'interior del cercle de pau de vint passos al voltant del temple. Els documents conservats sobre Fortià, que són relativament pocs per als segles medievals, contenen alguns indicis de concentració del poblament pel fet que s'esmenten camins que prenen Fortià o Fortianell com a punts de destinació. Aquests topònims, per tant, no es refereixen únicament a uns termes, sinó també a uns indrets concrets. El 1071 s'esmenta la "*via qua itur Furtiano*" des de Vilamalla i el 1163 la "*via de Furtianel*" que sortia, probablement, de l'església de Fortià.²¹

No hi ha notícies, de moment, sobre cap sagrera medieval a Fortià. Però el nucli format al voltant de l'església anava creixent, com es dedueix de la presència d'un hospital a la població, com a mínim des del 1245 en què el bisbe Guillem de Cabanelles va deixar als "*infirmis de Furtiano •xx• [solidos]*".²² Potser aquest incipient desenvolupament local va ser el motiu perquè l'abat de Sant Pere de Rodes projectés afavorir encara més l'expansió de Fortià amb una carta de poblament l'any 1282.²³ El comte Ponç Hug IV d'Empúries va concedir llicència al monestir de Sant Pere de Rodes i al seu abat per fundar una vila al terme parroquial de Sant Julià de Fortià, per "*construhere et edificare villam, locum, poblam novam et habitationem gentium in parrochia Sancti Juliani de Furtiano*", amb la confirmació que no exigiria cap quèstia, tolta, força, acapte, host, cavalcada ni usatge a les persones que hi anessin a viure, excepte els que eren de la seva senyoria. També va concedir que l'abat podria posar un batlle per administrar-hi la justícia de les causes civils; en canvi, les causes criminals anaven a càrrec del comte, si bé la meitat de les penes serien per a l'abat. La cessió de jurisdicció també incloïa les vies, les pastures, les aigües i les canalitzacions, els emprius i els serveis que anteriorment pertocaven al comte.

L'efecte de la carta de poblament, però, no es va notar massa. Diversos factors hi devien jugar en contra. D'una banda, la guerra: tres anys després de la carta de

19. Miquel BORRELL, 2006, p. 75; Elvis MALLORQUÍ, 2017a: p. 90-91.

20. Així consta al segle XIX i els anys 1911, 1924 i 1931, però els canvis polítics van fer que el nom del carrer passés a ser Casades de Còdol els anys 1933 i 1936 i, altre cop, de l'Església els anys 1934 i 1939. El 1979 es va optar per canviar el nom a carrer del Delme, cf. Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 56-57.

21. BC, Arxiu, pergamins núm. 9992 (1071.04.24) i núm. 9943 (1163.06.01), cf. Josep M. MARQUÈS, 1995: núm. 50 i núm. 568.

22. ADG, Mitra, calaix 22, pergami núm. 1 (1245.11.13); cf. Josep M. MARQUÈS; Jaume de PUIG i Albert SERRAT, 2009a: núm. 47.

23. ACA, Monacals, Sant Pere de Rodes, pergami núm. 15 (1282.08.31), cf. Josep M. FONT, 1969-1983: núm. 347; M. Josepa ARNALL i Josep M. PONS, 1993: núm. 65; Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 13-15.

poblament, el 1285, el rei Pere el Gran va fer cremar totes les collites de l'Empordà i del Gironès per dificultar l'aprovisionament d'un enorme exèrcit del rei francès Felip l'Ardit, que va assetjar durant tot l'estiu la ciutat de Girona. D'altra banda, la proximitat a Castelló d'Empúries, un nucli que estava en una fase de gran dinamisme econòmic per les seves activitats mercantils i artesanals, degué impedir un desenvolupament similar a Fortià. Només a llarg termini la població de Fortià es va consolidar: l'any 1405 el rei Martí I l'Humà va confirmar les concessions efectuades pel comte d'Empúries el 1282 i l'any 1418 els procuradors de l'hospital de pobres de Fortià establien cases situades al costat de l'hospital i prop de dos camins.²⁴

L'any 1421, però, un diluvi sobre l'Empordà va causar una devastació enorme al centre de la plana: Fortià i molts altres pobles van quedar destruïts.²⁵ De fet, cap dels edificis actuals del terme de Fortià és anterior a aquesta inundació. L'església parroquial, segons consta en la llinda de la façana, degué ser acabada l'any 1573. Les cases més antigues del poble tenen llindes de la fi del segle XVI, com la que es troba en el carreró que va del carrer del Delme al carrer Major, que és del 1597, o del XVII com la casa dels Ferrer, actualment coneguda com de la reina Sibil·la, del 1628, i una casa del carrer Major del 1692.²⁶ La inundació de 1421 no només hauria afectat els edificis, sinó també les àrees de conreu. Segurament haurien reaparegut els estanys, el darrer dels quals, l'estany Robert, d'unes deu vessanes entre Fortià i Riumors, es va dessecar entrat el segle XIX.²⁷

Per tant, qualsevol intent de reconstrucció del Fortià dels segles XIII i XIV es veu limitat per l'ombra que ha deixat la inundació del 1421. En un capbreu del cambrer de Sant Pere de Rodes dels anys 1327-1330 s'esmenten tres recs al terme de Fortià que no coneixem, fins ara, per cap altre document: el rec de Serragall, el rec dit Barramon i el rec Madral.²⁸ En canvi, en aquest moment no hi ha notícia de cap estany o zona pantanosa, si bé, certament, caldria localitzar molta més documentació sobre Fortià en aquest període. Pel que fa al nucli habitat, només tenim una pista indirecta que estava fortificada: l'any 1459, prop de quaranta anys després de la inundació, s'esmenta que l'hospital de Fortià s'havia convertit en l'alberg o llar d'Antoni Tina, sastre, situat dins la força de Fortià.²⁹ Segurament, aquest document es refereix a la fortificació existent ja abans de la inundació, que hauria servit de base per a la reconstrucció d'algunes cases al centre del nucli. No és fins al segle XVIII, en un capbreu del 1726, que s'esmenten cases construïdes a fora de la força, indicatiu del creixement demogràfic i econòmic d'aquest període.³⁰ En aquest context, podria ser que el traçat semicircular del carrer del Delme fos un

24. BC, pergami núm. 10347 (1418.10.13); Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 15.

25. Eduard RODEJA, 1957: p. 39-40; Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 29.

26. Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 18-19 i 25.

27. Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 34-35.

28. ACA, Monacals, Sant Pere de Rodes, pergamins núm. 48, 49, 50 i 53 (1327.10.04); cf. Taula 1.

29. BC, pergami núm. 10348 (1459.10.16).

30. Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 28.

testimoni, del tot indirecte, de la forma del nucli fortificat existent a l'edat mitjana.

LA LLINDA DE SANT PERE DE RODES

La Casa del Delme té la llinda de la porta d'entrada amb la inscripció de l'any 1767, la mitra i les claus abacials amb dues rodes que revelen la identitat del vell cenobi, Sant Pere de Rodes (cf. Figura 4). L'edifici en si mateix no és gaire espectacular i la seva història tampoc: l'abat de Sant Pere de Rodes l'hauria fet construir al segle XVIII i, després de la desamortització de Mendizábal, el 1835, hauria passat a mans privades. En realitat, seria l'apèndix d'una casa situada a llevant que podria haver estat la seu de la pabòrdia de Fortià, institució depenent del monestir de Sant Pere de Rodes. Ocasionalment ha servit com a local d'exposicions i, fins i tot, s'hi ha representat alguna obra de teatre.³¹

El monestir de Sant Pere de Rodes, des de la primera menció a Fortià l'any 967, és el principal senyor del terme de Fortià. Tan important era el domini que el

Figura 4. Llinda de la façana de la Casa del Delme. (Autor: Pere Duran – Diputació de Girona).

---

31. Joan BADIA, 1977-1981: vol. 2, p. 186; Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 19 i 44. Actualment, la casa és propietat de Montserrat Via.

monestir hi tenia, que la principal administració que gestionava les rendes, la pabordia de Fortià, prenia el nom d'aquest indret. Tanmateix, en el fons documental del monestir que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que és on van anar a parar el 1918 els fons dels monestirs gironins que havien estat desamortitzats i que es trobaven, en males condicions, a l'Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona, les notícies sobre Fortià són molt escasses. Dels dos-cents quatre pergamins datats entre 1200 i 1500 inventariats per Francisco Sevillano el 1953, només n'hi ha tretze relatius a Fortià.³² No hi figura, per exemple, un document essencial per entendre el funcionament de la jurisdicció de Fortià de l'any 1308, el qual, en canvi, es troba en forma de còpia a l'Arxiu Diocesà de Girona. Es tracta de la sentència arbitral del plet que va enfrontar l'abat de Sant Pere de Rodes amb el comte Ponç Hug d'Empúries pel fet que, segons l'abat, el lloc de Fortià era un alou lliure i franc del monestir i, en canvi, el comte pretenia exigir-hi "*exercitum et cavalcata, traginas, operas, questias, tallias, toltas, rapinas et servicia varia et diversa ab hominibus dicti loci*" i imposar "*instabilitis gueytis sive gardis*".³³ Segons dicta l'àrbitre Arnau de Soler, canonge de la seu de Girona:

– al comte d'Empúries, que hi posseïa la jurisdicció civil i el mer i mixte imperi, li corresponia el dret a exigir-hi l'exèrcit, la cavalcada, les guaites establertes i les guardes del castell; també podia tenir-hi un pregoner i un batlle, erigir forques al terme de Fortià –en un lloc allunyat de qualsevol habitatge– en senyal de la jurisdicció criminal sobre el lloc, fer la crida de viafors i, en cas de necessitat i utilitat evident, limitar la venda de forment i altres grans o carns a fora del comtat d'Empúries.

– L'abat de Sant Pere de Rodes obtenia les tragines, les obres, les quèsties, les talles, les toltes, les rapinyes i altres serveis obligats o voluntaris, és a dir, tots els drets vinculats a la senyoria sobre les terres i els habitants del lloc.

En canvi, existeix un conjunt de documents del segle XIII a l'arxiu dels Cruïlles-Peratallada³⁴ relatiu a Fortià i al domini del paborde al lloc: el 1229 consta la venda de dues peces de terra, una situada a la parròquia de Fortià i l'altra a Fortianell, amb l'acceptació dels dos batlles de cada lloc;³⁵ el 1250 el paborde de Fortià va establir a Marc de Fortià i a la seva muller Ramona un hort situat sobre l'hospital del lloc

32. FRANCISCO SEVILLANO, 1953: p. 187-207; M. JOSEPA ARNALL, 1986: p. 32.

33. ADG, Mitra, calaix 23, pergami núm. 39 (1308.04.23); cf. JOSEP M. MARQUÉS, 1984: núm. 622.

34. D'aquest llinatge baix-empordanès, sabem que el 1261 Gilbert de Cruïlles va vendre a l'abat Ponç del monestir de Sant Pere de Rodes el seu castell de Vila-sacra, pertanyent al castell de Peratallada, amb drets a les parròquies de Vilatenim, Peralada, Sant Quirze de Colera, Castelló, Vilabertran, Fortià i Vilanova de la Muga, cf. ADG, Mitra, calaix 5, vol. 24, f. 37v-39r (1261.03.17).

35. ANC, fons patrimonial Cruïlles-Peratallada, pergami núm. 467b (1229.04.06).

36. ANC, fons patrimonial Cruïlles-Peratallada, pergami núm. 448 (1250.09.27).

amb l'obligació anual de pagar delme, primícia, tasca, cussura, braçatge i una eimina de forment;³⁶ el 1261 el paborde de Fortià va establir a Castelló Roger, de Fortià, un camp i un quadre situats a la mateixa parròquia, a tocar l'hort de Sant Pere –de Rodes–, a canvi d'una entrada de 50 sous melgoresos i de la prestació anual d'un cens de dos sesters de forment per Sant Feliu a mesura del mercat de Castelló que equivalien al que tradicionalment havien pagat en concepte de "*decimam et tascham, census et agraria et omnia terremerita que inde dare et facere tenebatis*".³⁷ Condicions similars, una entrada de 20 sous melgoresos i els dos sesters de forment, es van aplicar a una feixa de terra establerta pel paborde de Fortià a Arnau d'Hospital el 1263.³⁸

Dels quinze documents sobre Fortià que hi ha a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, en destaquen quatre que constitueixen un capbreu que va manar fer el cambrer de Sant Pere de Rodes, Ramon de Bosquerons, entre els anys 1327 i 1330. S'hi reuneixen les declaracions de quinze habitants de Fortià, cadascun dels quals declara tenir pel cambrer una terra (cf. Taula 1). El més rellevant del cas és que totes les peces de terra havien de prestar al cambrer quatre drets corresponents a parts de la collita: el delme –la desena part–, la tasca –l'onzena part–, el braçatge –la part corresponent al batlle per recaptar la tasca– i la cussura.³⁹ De les quinze terres, n'hi havia tres que, a més, prestaven la primícia, un dret que es cobrava conjuntament amb el delme i que, al bisbat de Girona, corresponia a la seva meitat. Les dificultats evidents de recaptar aquestes parts de la collita, parcel·la a parcel·la, degueren conduir el cambrer de Sant Pere de Rodes a convertir aquestes prestacions en un cens fix d'una mitgera de blat o dues mitgeres d'ordi per Sant Pere i Sant Feliu, conversió que els anys 1327-1330 s'havia realitzat en tres de les quinze terres. Precisament, alguns dels documents conservats en el fons patrimonial Cruilles-

---

37. ANC, fons patrimonial Cruilles-Peratallada, pergami núm. 36 (1261.10.11).

38. ANC, fons patrimonial Cruilles-Peratallada, pergami núm. 899 (1263.08.24). Existeixen dos documents més, la donació d'una peça de terra el 1262 i l'establiment d'un camp el 1277, la lectura dels quals és més difícil; cf. ANC, fons patrimonial Cruilles-Peratallada, pergamins núm. 647 (1262...) i núm. 825 (1277...).

39. Pel nom de "cussura" o "cossura", que derivaria de "cossa" –mesura de gra–, podria tractar-se en origen d'un dret de mesuratge; cf. Antoni M. ALCOVER i Francesc de Borja MOLL, 1926-1952: vol. 3, p. 635 i 873.

40. Pere GIFFRE, 2012: p. 68.

Taula 1. El capbreu de fra Ramon de Bosquerons, cambrer de Sant Pere de Rodes i capellà de Fortià, a Fortià, 1327-1330

N.	Data	Declarant	Terra	Prestació
1	1327.10.04	Sibil·la, muller de Guillem Teixidor (Fortià)	Terra (prop del rec de Serragall)	Delme - tasca - braçatge - cussura
2	1327.10.04	Guillem Esteve, ferrer (Fortià)	Terra	(Delme - tasca - braçatge - cussura) > cens d'1 mitgera de blat per St. Pere i St. Feliu
3	1327.10.04	Berenguer Duran (Fortià)	1/3 quadre al pla de Tallades	Delme - tasca - braçatge - cussura
4	1327.10.04	Bernat Vidal (Fortià)	Quadre al pla dels Juyells	Delme - tasca - braçatge - cussura
5	1328.04.24	Bernat Luches (Fortià)	Quadre	Delme - tasca - braçatge - cussura
6	1328.04.24	Bernat de Pou (Fortià)	1/4 part d'un camp al pla del Rebugat	Delme - tasca - braçatge - cussura
7	1328.04.24	Guillema, muller de Bernat Bofill i filla de Bernat Bertuç (Fortià)	Quadre al pla dels Juyells	(Delme - tasca - braçatge - cussura) > cens d'1 mitgera de blat per St. Pere i St. Feliu
8	1328.04.24	Guillem Pere (Fortià)	2 vessanes de terra (del seu camp des Monar)	Delme - tasca - braçatge - cussura
9	1328.04.24	Bernat Quintà del Vilar (Fortià)	Terra a Rebugat	Delme - tasca - braçatge - cussura - primícia
10	1329.05.01	Castellona, muller de Berenguer Reig (Fortià)	1/4 camp al Rebugat	Delme - tasca - braçatge - cussura
11	1330.04.10	Beatriu, muller de Guillem Cabot (Fortià)	Terra a Saloba	(Delme - tasca - braçatge - cussura - primícia) > cens de 2 mitgeres d'ordi per St. Pere i St. Feliu
12	1330.04.10	Guillem Ricard, fill de Berenguer Ricard difunt (F.)	1/2 vessana de terra (d'un camp seu a sa Vall)	Delme - tasca - braçatge - cussura
13	1330.04.10	Ramon Ricard, fill de Berenguer Ricard difunt (Fortià)	Terra a sa Costa	Delme - tasca - braçatge - cussura - primícia
14	1330.04.23	Bernat Lligordà (Fortià)	1/3 d'una terra al pla de Sobre la Vila	Delme - tasca - braçatge - cussura
15	1330.05.29	Pere de Pòrtic (Fortià)	Vinya al pla de Sant Cels	(Delme - tasca - braçatge - cussura) > cens d'1 mitgera de blat per St. Pere i St. Feliu

Font: ACA, Monacals, Sant Pere de Rodes, pergamins núm. 48, 49, 50 i 53 (1327.10.04); cf. Francisco SEVILLANO, 1953: p. 193.

Peratallada són reduccions de delmes, tasques i braçatges efectuats per la pabordia de Fortià en aquest terme i en el veï de Riumors els anys 1303, 1310, 1315 i 1319.⁴⁰

A banda de l'abat de Sant Pere de Rodes, el senyor principal, i del cambrer del mateix monestir, tenim algunes dades d'altres senyors amb dominis a Fortià. Un és el llinatge cognominat Fortià des de la fi del segle XII, del qual hom suposa que descendeix Sibil·la de Fortià, quarta esposa del rei Pere III el Cerimoniós.⁴¹ Tot i que sovint s'ha escrit que la seva llar era la casa avui coneguda com a Casa de la Reina Sibil·la, sembla clar que la va construir de bell nou una nissaga de mercaders, els Ferrer, que s'hi establiren al segle XVI. Les dades dels segles XII-XIV, no permeten confirmar-ho: el 1163 Berenguer de Fortià actuava com a marmessor del testament de Ponç Adalbert;⁴² el 1190 Ponç de Fortià signa com a testimoni en el testament de Guillem Dalmau;⁴³ el 1211 va dictar testament Guillem de Fortià, que era senyor del mas on vivia Joan Roure, de Fortià, que va llegar a Sant Pere de Rodes, a més d'un camp i mig farraginar a Fortià que va llegar al seu nebot, si bé va convertir en hereu el monestir de Vilabertran;⁴⁴ el 1257 Ermessenda de Prat va dotar el seu net, fill de Dalmau de Fortià i encara infant, per tal d'entrar com a canonge a Santa Maria de Vilabertran.⁴⁵ A partir de la fi del segle XIII sabem que es tracta d'un llinatge de cavallers que posseeixen alguns delmes de parròquies empordaneses: el 1295 el cavaller Arnau de Fortià va vendre dues parts del delme de Delfià a Arnau de Cerboles, de Santa Eulàlia de Noves, per 1.425 sous melgoresos;⁴⁶ el 1309 el fill d'Arnau, Dalmau de Fortià, va vendre el delme que obtenia a Cinclaus, al terme de Sant Martí d'Empúries;⁴⁷ el 1351 Berenguer de Fortià reconeix tenir pel bisbe la meitat del delme de Vilajuïga;⁴⁸ i els anys 1362-1371 Francesc de Fortià rebia una quarta part del delme major de Vila-sacra, valorat en unes 25 lliures, per les quals pagava 31 sous de cens a l'abat de Sant Pere de Rodes.⁴⁹

A banda d'aquest llinatge de cavallers, a Fortià hi havia dues petites senyories eclesiaístiques. La primera és l'altar de Sant Joan establert a l'església parroquial de Fortià. L'any 1278 Bernat, clergue de Fortià, va obtenir l'autorització de l'abat de Sant

41. Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 16-17 i 29; Pere GIFRE, 2012: p. 170.

42. BC, Arxiu, pergami núm. 9943 (1163.06.01); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 568.

43. BC, Arxiu, pergami núm. 5553 (1190.07.26); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 654.

44. BC, Arxiu, pergami núm. 10083 (1211.02.24); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 745.

45. BC, Arxiu, manuscrit 729-III Monumenta..., f. 205r (1257.03.03); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 845.

46. ADG, Mitra, calaix 3, pergami núm. 169 (1295.07.04); cf. Josep M. MARQUÉS, 1984: núm. 481. Podria ser germà seu Dalmau de Fortià, abat de Vilabertran, el 1300, cf. BC, Arxiu, pergami núm. 9812 (1300.01.29); Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 981.

47. ADG, Mitra, calaix 3, pergami núm. 144 (1309.08.21); cf. Josep M. MARQUÉS, 1993: núm. 541. El 1320 encara es recorda que aquesta part del delme d'Empúries havia estat de Dalmau de Fortià, cf. ADG, Mitra, calaix 3, pergami núm. 244 (1320.06.27); Josep M. MARQUÉS, 1993: núm. 607.

48. ADG, Mitra, calaix 3, pergami núm. 170 (1351.09.24); cf. Josep M. MARQUÉS, 1984: núm. 1174. La seva vídua, Francesca, el 1365, va pagar 500 sous al bisbe en concepte de lluíisme per heretar aquesta porció del delme de Vilajuïga, cf. ADG, Mitra, Protocol de Pere Capmany, f. 220rv (1365.10.23); Josep M. MARQUÉS; Jaume de PUIG i Albert SERRAT, 2009b: núm. 420.

49. Elvis MALLORQUÍ, 2011b: núm. 150.

Pere de Rodes per destinar l'octava part del delme de Vila-sacra que havia comprat als hereus de Guillem Roig, cavaller; en el seu testament del 1291 el clergue Bernat, ara resident a Castelló, va confirmar la fundació del benefici a l'església parroquial de Fortià dotat amb cases a Fortià i part del delme de Vila-sacra.⁵⁰

La segona senyoria és la de la capella de Sant Cels, aixecada en el camp dit de Sant Cels a partir de les deixes administrades per un laic de Fortià, Castelló Girona, l'any 1300. L'any 1323 es va produir un plet sobre el cens que Dalmau Seguí havia comprat a Pere Girona, fill de l'esmentat Castelló, perquè corresponia a la capella de Sant Cels, tot i que, segons l'acusat, ja no hi havia ni capella ni altar i que el bisbe hi havia prohibit el culte. Després, es degué recuperar la capella que, el 1326, va ser encomanada al domer de Fortià, per manca d'administrador i, el 1332, conferida a Bernat Mestre, clergue, que volia ser-ne el donat. El 1333 el bisbe Gastó de Montcada va destinar vint-i-cinc mitgeres de blat que rebia anualment la capella de Sant Cels de Fortià, per tal de dotar el benefici d'un clergue, en concret, Castelló Baldomar.⁵¹

QUÈ ÉS EL DELME?

La Casa del Delme de Fortià no és l'única casa del Delme que existeix a les terres gironines. A Ventalló, a la cantonada entre la plaça Major i el carrer Major, n'hi ha una altra que data dels segles XVI-XVII, que ha estat declarada Bé Cultural d'Interès Nacional i que ha estat remodelada recentment. És probable que hagués estat construïda sobre les restes del castell medieval, existent entre els segles XIV i XV.⁵² També existeixen cases del Delme a Santa Pau i a Viladamat. I a Salitja (Vilobí d'Onyar), al davant de l'església parroquial, hi ha un edifici conegut encara avui com els Delmes.⁵³

Tots aquests edificis servien per a una mateixa funció: la de ser el punt on s'emmagatzemaven les parts de les collites corresponents als senyors feudals que recollien el delme o, en el cas de Salitja, als rectors parroquials que obtenien la primícia. El delme era, en principi, la desena part de la collita dels principals productes que es cultivaven en el terme d'una parròquia; la primícia equivalia a la meitat del delme, és a dir, a una cinquena part de la collita, que es recaptava a la vegada i que anava principalment a les mans dels rectors de la parròquia. Per això, no és estrany trobar en les rectories rurals unes obertures rectangulars, molt poc altes i molt allargades, sovint a les parets de tramuntana, que permetien entrar el gra des de fora a l'interior de l'edifici.

50. ADG, Mitra, calaix 2, pergami núm. 55 (1278.03.22) i calaix 24, pergami núm. 69 (1291.05.06); cf. Josep M. MARQUÉS, 1984: núm. 334 i 443. El 1362 l'octava part del delme de Vila-sacra encara pertanyia a l'altar de Sant Joan de Fortià, cf. Elvis MALLORQUÍ, 2011b: núm. 150.

51. ADG, Notularum, vol. G-1, f. 119v (1300.07.09); ADG, Processos medievals, vol. 69 (1323.07.30); ADG, Lletres, vol. U-2b, f. 11r (1326.10.03) i vol. U-5, f. 12r (1332.11.28); ADG, Mitra, calaix 24, pergami núm. 2 (1333.11.21); cf. Josep M. MARQUÉS, 1984: núm. 992. A partir de mitjan segle XIV i fins al segle XVIII, la capella de Sant Cels va ser molts cops habitada per un ermità, cf. Josep M. MARQUÉS, 2000: p. 80.

52. Joan BADIA, 1977-1981: vol. 3, p. 367-368. Vegeu també [https://ca.wikipedia.org/wiki/Casa_del_Delme_\(Ventalló\)](https://ca.wikipedia.org/wiki/Casa_del_Delme_(Ventalló)).

53. Elvis MALLORQUÍ, 2017a: p. 91.

Per al bisbat de Girona existeix un llibre únic, el *Llibre Verd dels Feus* del bisbe de Girona, que va manar redactar el bisbe Berenguer de Cruilles el 1362, poc abans de morir, i que no es va cloure fins al 1371, en l'episcopat de Jaume de Trilla. El llibre és excepcional perquè conté, per a cada parròquia, una descripció de qui obtenia el delme, dels productes que eren sotmesos al delme i, en els casos de les porcions del delme en mans laiques, un valor aproximat del seu valor anual, segurament equivalent al preu pel qual era arrendat. El probable autor del llibre, Guillem Bernat de Perles, que és qui va rebre l'encàrrec del bisbe, va aprofitar la tasca d'ordenació de l'arxiu episcopal de Girona realitzada uns anys abans, en temps del bisbe Pere de Rocabertí (1318-1324) i a càrrec del notari Pere de Capmany.

En el cas de Fortià, sabem que el paborde de Fortià del monestir de Sant Pere de Rodes obtenia tot el delme dels esplets de pa i de vi, és a dir, de cereals i de vinya.⁵⁴ Només n'escapaven les poques terres que tenia el cambrer del monestir sota el seu domini directe (cf. Taula 1) i el delme que rebia Arnau de Fortià "*in laboracione sua*", és a dir, a les terres que feia conrear directament. A diferència de la majoria de declaracions, no s'inclou al final una llista sintètica de tots els productes delmats. Probablement hi havia el lli i el cànem, com les parròquies veïnes. Potser també les hortalisses i el safrà, un producte que a mitjan segle XIV, es delmava a una vintena de parròquies del voltant de Figueres.⁵⁵ Dels ramats, també es pagaven delmes de la carn –el carnatge– i de la llana, si bé a la població veïna de Castelló la llana estava exempta de delmar com molts altres indrets del litoral perquè eren llocs d'hivernada dels ramats transhumants, que pagaven la llana quan s'esquilaven les ovelles abans de pujar als cims pirinencs a l'estiu.⁵⁶

La quantitat obtinguda pel paborde de Fortià en concepte de delme era, a l'any, d'unes 100 lliures. La xifra és important, tenint en compte que el terme parroquial de Fortià, d'uns 10 km², no és dels més extensos del bisbat. I també és similar a la de Vila-sacra, el delme de la qual era almenys de 116 lliures.⁵⁷ En comparació amb els altres indrets on l'abat de Sant Pere de Rodes obtenia delmes i dels quals tenim dades, Fortià proporciona la renda més alta, perquè el delme de la Selva de Mar –sense comptar el dels peixos del mar i del corall– només generava 15 lliures anuals, mentre que a Llançà també n'obtenia 15 de les terres i 40 lliures més pel delme dels peixos (cf. Figura 5). En el cas de Fortià, doncs, és probable que el delme no només inclogués el delme de les terres, sinó també el del benefici dels molins –la desena part dels ingressos que generaven– que només es documenta en dues parròquies gironines: Roses i Argelaguer. Pel terme de Fortià, hi passa encara avui el Rec dels Molins, una desviació artificial que pren aigua de la riera d'Àlguema i sobre el qual hi havia un molí a Fortianell, un altre a Fortià i un tercer al molí d'en Dorra.⁵⁸

54. Elvis MALLORQUÍ, 2011b: núm. 151.

55. Elvis MALLORQUÍ, 2016: p. 79-80.

56. Elvis MALLORQUÍ, 2011b: p. 95-103.

57. A Vila-sacra, però, el paborde de Fortià només obtenia una quarta part del delme major; la resta era de laics; cf. Elvis MALLORQUÍ, 2011b: núm. 150.

58. Albert GURT, 2001: p. 299-300.

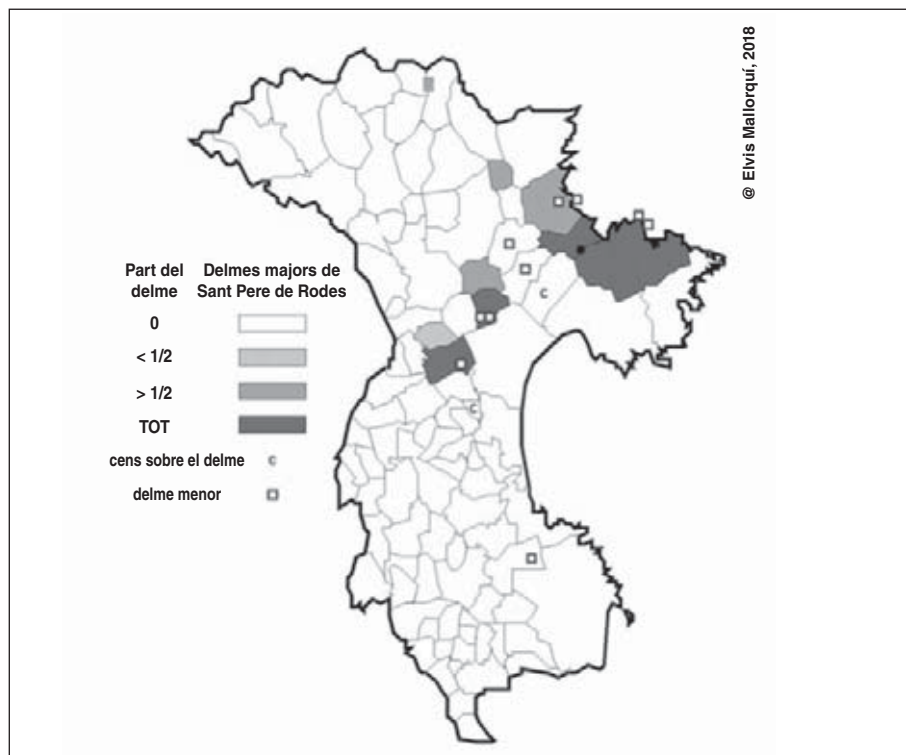

Figura 5. Els delmes del monestir de Sant Pere de Rodes, 1362-1371.

Font: ELVIS MALLORQUÍ, 2011b: núm. 115, 150, 151, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 169 i 170.

Al segle XIV, els documents de la notaria de Castelló d'Empúries esmenten molts molins situats en dos recs –el dels Molins Bladers i el dels Molins Drapers– que prenen l'aigua de la Muga, que envoltaven Castelló i que seguien cap a l'estany i el mar.⁵⁹ Al sud de la Muga, ja s'esmenta el que esdevindria el Rec dels Molins que passa per Fortià: a causa dels perjudicis que causava l'aigua que duia al molí de Mata, de Fortià, i al molí del Prat, de Castelló, els dos molins van ser desmantellats el 1309 i refets poc després el 1313 amb un nou rec que els permetia omplir la bassa “*ex aqua regui de Alguema*”.⁶⁰ L'expansió de l'artesania tèxtil a Castelló d'Empúries va provocar que aquests molins, segurament inicialment bladers, es reconvertissin aviat en molins drapers: el 1339 dotze paraires castellanins es van comprometre a dur els seus teixits i els d'altres paraires al molí de Mata de Fortià; el mateix any, el molí del Prat, també

59. Josep M. GIRONELLA, 2010: p. 31.

60. ADM, Empúries, pergamins núm. 3983 (1309.08.28) i núm. 3984 (1313.12.29); cf. Josep M. GIRONELLA, 2010: p. 42, 43, 115, 116 i 167.

de Fortià –segurament al límit amb Castelló–, va ser arrendat per quatre pareires de Castelló. A Fortià quedava un molí blader, el de la Pera: el 1342 dos flequers castellanins es van comprometre a dur tot el blat que necessitessin per fer farina en aquest molí, però en realitat el moliner els recollia el blat i els tornava la farina pel preu d'una vintena part del gra i dos diners per cada sac tramès.⁶¹ Sobre aquest benefici del moliner, s'aplicava el delme dels molins que, com tot el delme de Fortià, anava a mans del paborde del monestir de Sant Pere de Rodes.

La pregunta és des de quan el monestir de Sant Pere de Rodes obtenia el delme de Fortià. Malauradament, els pergamins de l'arxiu del monestir que es conserven a l'Arxiu de la Corona d'Aragó no s'hi refereixen pràcticament gens. En canvi, és una referència inclosa en el *Llibre Verd* dels anys 1362-1371 el que fa pensar que ja des del segle x l'abat de Sant Pere obtenia el delme a Fortià. Es tracta del cens que rebia el paborde de Fortià de vint-i-vuit mitgeres d'ordi i vuit mitgeres de forment del delme de Sant Tomàs de Fluvià i d'un altre cens de vuit mitgeres d'ordi i dues mitgeres de forment que obtenia de la parròquia del Far d'Empordà.⁶² Aquests censos els obtenia en concepte de "districte", és a dir, pel dret d'obligar els pagesos d'aquestes dues parròquies a pagar el delme. Aquest nom, però, ens remet a una de les facultats dels reis i dels comtes carolingis, la del poder sobre els homes, que hauria estat feudalitzat entre els segles x i xi igual com els delmes. Per tant, la pervivència d'aquesta facultat en mans dels monjos de Sant Pere de Rodes coincideix amb les evidències per a altres monestirs –com Santa Maria d'Amer o Sant Esteve de Banyoles– que haurien rebut delmes de part dels reis francs del segle ix o dels comtes catalans del segle x i els haurien mantingut no només durant l'edat mitjana sinó també fins al final de l'Antic Règim.⁶³

LES CARES DE LA CASA DEL DELME

A la façana de la Casa del Delme encara hi ha un detall més: es tracta d'unes cares humanes fetes de ceràmica (cf. Figura 6). Són recents, de fa una vintena d'anys, però per les seves expressions, marcades pel plor i l'espant, podrien representar els habitants de Fortià sotmesos a les exigències dels senyors feudals i, en especial, del paborde de Fortià i dels altres monjos de Sant Pere de Rodes des de fa més de mil anys, des d'abans que nasqués pròpiament la parròquia de Fortià.

Aquests habitants de Fortià residien, alguns, en masos. El 1093 ja s'esmenta el mas d'Estruc.⁶⁴ El 1163 Ponç Adalbert deixa al seu fill Ramon un altre mas situat davant les portes de l'església de Sant Julià de Fortià.⁶⁵ L'any 1211 Guillem de Fortià va deixar a Sant Pere de Rodes el mas on vivia Joan Roure, de Fortià.⁶⁶ Probablement, els

---

61. Josep M. GIRONELLA, 2012: p. 171.

62. Elvís MALLORQUÍ, 2011b: núm. 144 i 149.

63. Elvís MALLORQUÍ, 2017b i 2018.

64. BC, Arxiu, pergami núm. 5549 (1093.03.19); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 200.

64. BC, Arxiu, pergami núm. 5549 (1093.03.19); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 200.

65. BC, Arxiu, pergami núm. 9943 (1163.06.01); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 568.

66. BC, Arxiu, pergami núm. 10083 (1211.02.24); cf. Josep M. MARQUÉS, 1995: núm. 745.

habitants dels masos de Fortià estaven sotmesos als mals usos i a la servitud, com era corrent a tota la diòcesi de Girona, però no tenim documents que ho certifiquin abans de la llista dels remences que, l'any 1448, van signar a favor d'iniciar els tràmits per recollir el preu de la redempció dels mals usos, tal com havia concedit el rei Alfons IV el Magnànim. En aquest moment, els fortianencs que hi surten esmentats eren: el batlle Bernat Ferrer, Antoni Vengut, Antoni Ricard, Perpinyà Andreu, Bernat Tomàs i, com a testimonis, Pere Sala Moner, Pere Ferrer i Guillem Serra; a Fortianell s'hi troben Guillem Dumer, Bernat Reial i Guillem de Fortianell.⁶⁷

En les planes inundables de l'Alt i del Baix Empordà era corrent que la majoria d'habitatges es concentrés en els pocs indrets que podien lliurar-se de les inundacions.⁶⁸ Per això, en el capbreu dels anys 1327-1330 no apareixen els masos aïllats. Tot i que només recull quinze terres declarades, en cap afrontació s'esmenta cap mas, mentre que sí que s'esmenten molts propietaris de terres, alguns dels quals també són testimonis. En total, si descomptem els habitants dels llocs veïns de Castelló d'Empúries, Vila-sacra i el Far⁶⁹ i si agrupem la resta, probablement habitants de Fortià, segons els seus cognoms, trobem almenys quaranta-tres famílies diferenciades (cf.

Figura 6. Les cares de la Casa del Delme. (Autor: Pere Duran – Diputació de Girona).

67. HOMS, 2005: núm. 181-182.

68. En relació amb la plana del Baix Ter, cf. Xavier SOLDEVILA, 2007. Els masos actuals del terme de Fortià són tots d'època moderna, cf. Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 52-53.

69. Es tracta del notari Guillem Resta, del sabater Guillem Serra i de Ramon Ventalló, tots tres de Castelló, de Pere Andreu de Vila-sacra i d'en Baldros, del Far.

Taula 2. Habitants de Fortià segons el capbreu de 1327-1330

N.	Persones de Fortià
1	Agustí , Bernat (afr.)
2	Bach , Ramon (afr.)
3	Baldomar , Bernat (afr.) – Baldomer, Bernat (clergue; test.) – Baldomer, Castelló (sastre; test.)
4	Bertuç , Guillema filla de Bernat (decl.) – Bertuça, na (afr.)
5	Bofill , Guillema muller de Bernat (decl.)
6	Borrassà , Bernat (difunt)
7	Cabot , Beatriu muller de Guillem (decl.)
8	Cavallera , Guillem (difunt, afr.)
9	Cortada , Castelló (afr.) – Cortada, Pere (afr.)
10	David , Joan (afr.)
11	Dumer , Pere (difunt; afr.)
12	Duran , Berenguer (decl.)
13	Escuder , Pere (afr.)
14	Esteve , Guillem (ferrer; decl.)
15	Feliu , Pere (afr.)
16	Ferrer , Castelló (afr.) – Ferrer, Guillem (ferrer; afr.)
17	Ferrer , Guillem (pagès; afr.) – Ferrer, Ramon (test.)
18	Fortianell , Joan (test.; afr.)
19	Gerona , Guillem (afr.)
20	Goris , Guillem (difunt, afr.)
21	Guitzona , na (afr.)
22	Lligordà , Bernat (decl.)
23	Luches , Bernat (afr.; decl.)
24	Mall , muller de Guillem (afr.)
25	Moles , Pere (afr.)
26	Pere , Guillem (afr.; decl.)
27	Pla , Jaume de (test.)
28	Poch , Guillem (test.) – Poch, Ponç (afr.; test.)
29	Pont , Feliu de (afr.)
30	Pòrtic , Pere (afr.; decl.)
31	Pou , Bernat de (afr.; test.; decl.) – Pou, Guillema filla de Joan de (afr.)
32	Puig , Jaume (afr.)

N.	Persones de Fortià
33	Quintà de Vilar , Bernat (decl. 9) – Quintà, Berenguer (afr.) – Quintà, Bernat (afr.)
34	Ramon , Pere (teixidor; afr.)
35	Reig , Castellona muller de Berenguer (decl.; afr.)
36	Renarda , na (afr.)
37	Ricard , Castelló (afr.) – Ricard, Guillem Ricard fill de Berenguer difunt (decl.) – Ricard, Ramon (test.) – fill de Berenguer Ricard difunt (decl.)
38	Roger , Bernat (test.)
39	Sant Joan , Guillem de (batlle; test.)
40	Sicília , Ramon (afr. 7)
41	Solervell , Pere de (test.)
42	Teixidor , Sibil·la muller de Guillem (decl.)
43	Vidal , Bernat (decl. 4) – Vidal, Guillem (difunt, afr.)

Abreviatures: afr. (citat a les afrontacions) – decl. (declarant en el capbreu) – test. (testimoni).

Font: ACA, Monacals, Sant Pere de Rodes, pergamins núm. 48, 49, 50 i 53 (1327.10.04); cf. Francisco SEVILLANO, 1953: p. 193.

Taula 2). Els noms corresponen als declarants, als testimonis citats al final de cada declaració o a les persones esmentades en les afrontacions dels camps o de les terres.

Per l'ofici d'alguns dels habitants de Fortià –sastre, teixidor, ferrer–, sabem que alguns d'ells es dedicaven a l'agricultura només a temps parcial. Segurament residien en el nucli fortificat de Fortià. Tant ells com els que feien de pagès formaven part de la parròquia, la comunitat de feligresos que acudia a missa setmanalment a l'església de Sant Julià, que hi eren batejats i que eren enterrats al cementiri veí. Per tal d'assegurar el manteniment de l'església va néixer una institució, l'obreria, formada en part per membres laics de la comunitat. L'any 1350, en la visita pastoral, s'esmenta el nom dels dos “operarii”: Pere Riera i Berenguer Ramon Poc.⁷⁰ De les seves tasques, només en tenim constància en un moment tardà: l'any 1478 el visitador episcopal que va acudir a Fortià va adonar-se que un dels “*vasisculis stagneis*” que contenien el crisma i els olis sants estava trencat. Va manar als obrers, sota pena de no poder entrar a l'església, que n'adquirissin un de nou abans de sis mesos.⁷¹ Tot i el retard en l'aparició escrita dels obrers i de l'obreria, en les visites

70. ADG, Visites Pastorals, vol. P-9, f. 12v (1350...).

71. “*Item reperit sacra crisma et olea sancta, in quadam tecaseo ligneo cum clavi, in tribus ... vasisculis stagneis, tamen unus de crisma est fractus; ideo mandat quod habeat unum infra VI menses; sub pena ingresus ecclesie operariis*”, cf. ADG, Visites Pastorals, vol. P-26, f. 26r (1478.09.03); M. Josepa ARNALL i Josep M. PONS, 1993: núm. 183.

72. ADG, Visites Pastorals, vol. P-1, f. 94r (1314.01.18).

pastorals d'inicis del segle *xiv* apareixen diversos parroquians laics citats a declarar davant del visitador: el 1314 són Guillem Ferrer, Jaume de Pla, Bernat Mall i Jaume Roger, tots membres de famílies ja esmentades en el capbreu coetani (cf. Taula 2).⁷² També hi són esmentats altres laics: Pere David, Joan Vesiana i el seu germà Berenguer –que tenien una concubina cadascun– i Castelló Pereta –que no volia residir amb la seva muller–.

De clergues, a Fortià, n'hi havia almenys dos: el sagristà i el domer. Tots dos compartien, per setmanes, la cura d'ànimes dels feligresos. L'any 1314 ocupaven aquests càrrecs Bernat Roger, com a domer –acusat de tenir dona i un fill–, i Joan Carmensó, com a sagristà, però també hi havia de Servir el diaca Ramon Jaspert i en Simó, fill de Bernat Simó, de Castelló, clergue establert a l'església de Fortià. Tanmateix, aquests dos eren absents: el primer "*propter inimicicias*" amb Huguet de Fortià; el segon perquè residia a la vila de Castelló. Tots dos tenien substituïts: Guillem Poc, el primer, i Pere Girona i Guillem Bou, el segon.⁷³

Les queixes no s'havien resolt en la següent visita conservada, la del 1321.⁷⁴ Guillem Simó de Castelló encara no feia residència a l'església de Fortià i, segons semblava, havia establert moltes terres i honors del seu benefici sense llicència episcopal i, a més, la casa del mateix benefici, de manera que no hi havia habitatge per a aquest clergue. El domer Bernat Roger continuava amb una dona i el claver –o diaca– no tocava bé les campanes perquè no hi residia, tot i tenir dos substituïts, Guillem i Bernat Baldomar. Els parroquians es queixen que els clergues curats tardaven a batejar o enterrar els morts, si hi havien deutes dels feligresos. I l'any 1329, en què continuaven Jaume Carmensó com a sagristà i Bernat Roger com a domer, encara era absent, per haver anat a Mallorca, el clergue establert a l'església, Bernat Esteve –successor de Guillem Simó–, a qui el diaca, Bernat Matalac, feia el servei.⁷⁵ També a l'església de Fortià servia Berenguer Agut, com a clergue establert.

Així consta en una llarga sentència dictada el 1388 en un conflicte derivat dels comentaris alegres i fotesques que van fer els dos rectors de Fortià, Francesc Bartomeu i Dalmau Martí, sagristà i domer, en contra del cambrer de Sant Pere de Rodes, fra Guillem Solana, que també era el capellà de la parròquia de Fortià, dient que els havia de pagar el dia de la festa de Sant Julià un àpat i dir la missa.⁷⁶ El cambrer s'ho va agafar tan seriosament que va denunciar els clergues parroquials tot comminant-los a afirmar el mateix davant del jutge i sota jurament de no dir cap calúmnia. Com que no ho van fer –de fet, ni es van presentar al judici– van ser condemnats. Gràcies al conflicte, però, sabem que el fet que els dos rectors decidissin no dir la missa el dia de Sant Julià va generar un "*magnum scandalum*" davant del poble de la

---

73. ADG, Visites Pastorals, vol. P-1, f. 94r (1314.01.18).

74. ADG, Visites Pastorals, vol. P-3, f. 21r-22v (1321.06.06).

75. ADG, Visites Pastorals, vol. P-4, f. 9rv (1329.05.09).

76. ACA, Monacals, Sant Pere de Rodes, pergami núm. 144 i 146 (1388.01.15), cf. Francisco SEVILLANO, 1953: p. 202.

parròquia de Fortià. A més, el plet deixa entreveure que els parroquians havien de pagar al cambrer una part del que obtenien els diumenges i els festius, una part dels donatius –*“in pane, vino, cera, candelis, sudariis, pannis, denariis”*– en cas que algú fos enterrat, que algú es casés, en cas de benedicció de les parteres i en moltes altres ocasions. No s’hi esmenta el delme ni la primícia, drets que anaven, respectivament, al paborde de Fortià –en nom de l’abat de Sant Pere de Rodes– i als mateixos rectors i capellà de Fortià, respectivament.

La comparació entre els noms esmentats en el capbreu dels anys 1327-1330 i els que figuren en la llista del fogatge de 1497 dona peu a pensar en un gran canvi en els habitants de Fortià en aquest període final de l’edat mitjana: de les trenta-tres persones esmentades a finals del segle xv –vint-i-quatre a Fortià, sis a Fortianell i tres clergues–,⁷⁷ només hi ha sis cognoms –Borrassà, Cabot, Esteve, Ferrer, Poch i Puig– ja documentats dos-cents anys abans. Segurament, la fragmentació de les explotacions agràries impedia l’estabilitat de les famílies i dels seus patrimonis al llarg de les generacions. El canvi provocat per l’aiguat del 1421 també va incidir en l’organització de l’explotació del territori. A partir del segle xv i durant l’època moderna, figuren diversos masos al terme de Fortià, segurament formats per l’agregació de parcel·les d’explotacions anteriors desaparegudes el 1421. Per exemple, el mas Adelat, el 1642, tenia quaranta-cinc vessanes de superfície.⁷⁸ Molts propietaris dels masos, però, els cedien en masoveria a través d’uns contractes que permeten entreveure que la plana agrícola de Fortià, com la dels pobles veïns, acollia també molts caps de bestiar –ovelles i eugues– per tal que hi pasturesin.⁷⁹ Alguns d’aquests pagesos propietaris de Fortià, com els Llach de Fortianell, havien iniciat el procés d’acumulació de terres i capitals que els començava a acostar a la baixa noblesa: havien adquirit el títol de cavallers del comte d’Empúries i des del 1620 tenien llicència per disposar d’un oratori.⁸⁰

La majoria de la població, que formava la universitat local, era la que continuava pagant els delmes i els altres drets senyorials. A partir del segon terç del segle xvii, però, s’hi van afegir els allotjaments de les tropes espanyoles que lluitaven contra

77. Josep IGLÉSIES, 1991: p. 360 i 364; Èrika SERNA i Joan SERRA, 2003: p. 23.

78. Pere GIFRE, 2012: p. 292.

79. De cent seixanta-tres contractes de masoveria dels anys 1610-1620, Pere Gifre ha signat deu arrendadors de Fortià. Un d’ells, M. A. Nadal, va pactar amb el masover tenir el bestiar a mitges; un altre, J. Ponç de Roca, donzell, va arrendar 111 ovelles a F. Salvador de Fortià; cf. Pere GIFRE, 2012: p. 329, 376 i 378.

80. Pere GIFRE, 2012: p. 514.

81. Segons Jeroni Llach, pagès de Fortianell, “... en lo any mil sis cents cinquanta-tres, en lo lloch de Fortià ... y havia vint-y-una heretat de pagesos y alguns trenta menestars, y ara de present totes estan reduhides en setse cases, entre pagesos y menestars, que per causa de la guerra, y assenyalamment en lo dit any mil sis-cents cinquanta-y-tres, quant la armada francesa vingué a posar siti en la vila de Castelló, tot lo gros de la armada francesa estava allotjada en lo lloch y terme de Fortià, aleshores comensaren de cremar y spallar moltes casas, y las millors de pagesos, y tot lo veynat de Fortianell, a-n-al qual habitaban set o vuyt caps de casa havuy no hi h a sinó hu o dos”, cf. AHG, Notarial, Castelló d’Empúries, J. Pagès, vol. 1435 (1662.03.25); Pere GIFRE, 2012: p. 539, i 2015: p. 112.

les franceses o la invasió d'aquestes darreres a la plana de l'Empordà. No és estrany que els fortianencs s'adonessin del canvi ocorregut entre el 1653, en què hi havia vint-i-una heretats de pagesos i trenta de menestrals, el 1662, en què només quedaven setze cases habitades entre pagesos i menestrals.⁸¹ L'any 1693 la universitat de Fortià va haver de contribuir amb noranta-set quarteres de civada i set vaques per al manteniment de les tropes franceses acampades durant el mes de juliol a Sant Pere Pescador.⁸² El 1703 el consell general acorda imposar un tall "*a tenor de vassanas y fochs, descontant un sou per foch y un diner per quiscuna vessana*".⁸³

És probable, doncs, que durant el segle XVII el delme prestat a les institucions senyoriales podria haver baixat a causa de la guerra i, sobretot, del pillatge dels exèrcits invasors i de les tropes espanyoles allotjades a l'Empordà. Moltes universitats empordaneses, com la de Fortià, al·leguen que no poden fer front al pagament de les pensions dels censals i busquen una concòrdia amb els creditors. En aquest sentit, es pot entendre com la major estabilitat aconseguida a mitjan segle XVIII va poder-se produir una certa reacció senyorial que va implicar la reimplantació del delme.⁸⁴ A Fortià, la qüestió no està estudiada, però la coincidència cronològica de la construcció de la Casa del Delme –amb la data de 1767 a la Llinda– i la d'unes fites de termenal –amb l'any 1771– permetria donar validesa a aquesta hipòtesi.

En conclusió, no és cert que un sol edifici de Fortià, la Casa del Delme, contingui tota la història del poble, però sí que la lectura atenta de la documentació i la bibliografia d'aquesta població empordanesa a la llum del delme i de les altres prestacions senyoriales permet entendre millor les grans línies d'evolució de la història de la població: la continuïtat de la senyoria omnipresent del monestir de Sant Pere de Rodes, la tasca de drenatge de les terres de conreu amb recs, l'alta mobilitat de la població resident al nucli proper a l'església, la reestructuració del territori i del poblament després de les destruccions de les aigües el 1421, etc. Només aquesta visió a llarg termini pot explicar les característiques de la geografia del terme de Fortià⁸⁵ i, a la vegada, pot servir de fonament per tal de presentar, als mateixos fortianencs i a tots els visitants de la població, un esbós de la història local que serveixi per encarar amb una millor base el seu futur.

---

82. Pere GÍFRE, 2012: p. 564.

83. Pere GÍFRE, 2012: p. 572.

84. Jaume PORTELLA i Antoni L. SANZ, 1985.

85. Marc-Aureli VILA, 1994.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B., *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1926-1952, 10 v.
- ARNALL, M. Josepa, "Toponímia medieval de l'Alt Empordà (municipis i agregats)", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Figueres, (1981-1982), vol. 15, p. 42-123.
- ARNALL, M. Josepa, "Els pergamins de Sant Pere de Rodes a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (segles XIII-XV)", *Lambard. Estudis d'art medieval*, Barcelona, (1986), vol. 2, p. 31-63.
- ARNALL, M. Josepa; PONS, Josep M., *L'escriptura a les terres gironines. Segles IX-XVIII*, Girona: Diputació de Girona, 1993, 2 v.
- BADIA, Joan, *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, Girona: Diputació de Girona, 1977-1981, 3 v.
- BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor, *Els comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*, Barcelona: Rafael Dalmau editor, 1999.
- BORRELL, Miquel, *Enciclopèdia farnesenca*, Santa Coloma de Farners: Ajuntament - Edicions la Trona, 2006.
- BURGUEÑO, Jesús; GRAS, M. Mercè, *Atlas de la Catalunya senyorial. Els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*, Barcelona: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2014.
- BURGUEÑO, Jesús; LASSO DE LA VEGA, Ferran, *Història del mapa municipal de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya - Departament de Governació i Relacions Institucionals - Direcció General d'Administració Local, 2002.
- ESPIGULÉ, Gisela, "Fortianell: un recorregut per la seva història", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Figueres, (2012), núm. 43, p. 381-396.
- FONT, Josep M., *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1969-1983, 3 v.
- GIFRE, Pere, *Els senyors útils i propietaris de mas. La formació històrica d'un grup social pagès (vegueria de Girona, 1486-1730)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2012.
- GIFRE, Pere, "Producció agrícola i formació del paisatge agrari. Les grans etapes de l'ocupació del sòl empordanès (1486-1879)", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* Figueres, (2015), núm. 46, p. 99-133.
- GIRONELLA, Josep M., *Els molins i les salines de Castelló d'Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals, el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana*, Barcelona: Fundació Noguera, 2010.
- GIRONELLA, Josep M., "Els molins dels monestirs empordanesos a la primera meitat del segle XIV", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Figueres, (2012), vol. 43, p. 167-176.
- GURT, Albert, "El rec dels Molins", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Figueres, (2001), núm. 34, p. 295-300.
- HOMS, M. Mercè, *El sindicat remença de l'any 1448*, Girona: Ajuntament - Barcelona: Fundació Noguera, 2005.

- IGLÉSIES, Josep, *El fogatge de 1497*, Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1991, 2 v.
- MALLORQUÍ, Elvis, *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII-XIV*, Barcelona: Fundació Noguera, 2011a.
- MALLORQUÍ, Elvis, *El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*, Girona: Diputació de Girona, 2011b.
- MALLORQUÍ, Elvis, "Parròquies i delmes del comtat de Besalú (segles IX-XIV): elements per a una redefinició del feudalisme català", dins M. AVENTÍN – J. M. SALRACH (coords.), *El comtat de Besalú en el context català i europeu. Quaderns de les Assembles d'Estudis*, Besalú, núm. 1, (2014), p. 157-174.
- MALLORQUÍ, Elvis, "Novals i nous conreus agraris al bisbat de Girona, segles XIII-XIV", *Estudis d'Història Agrària*, Barcelona, (2016), núm. 28, p. 65-87.
- MALLORQUÍ, Elvis, *El delme*, Girona: Diputació de Girona – Obra social la Caixa, «Quaderns de la Revista de Girona»; 186, 2017a.
- MALLORQUÍ, Elvis, *Precepte del 844 concedit pel rei Carles el Calb al monestir de Sant Medir i Sant Genís –de Cartellà–, que al segle X esdevingué Santa Maria d'Amer*. Acte de presentació (Amer, 9 de juny de 2017), Amer: Ajuntament – Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Consell Comarcal de la Selva, 2017b.
- MALLORQUÍ, Elvis, "De la parròquia a la universitat. El cas de Banyoles, segles IX-XIV", dins G. BOTO – P. FREIXAS – J. GALOFRÉ (eds.), *Arquitectura gòtica a les terres de Girona. La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles*, Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 2018, p. 13-43.
- MARQUÈS, Josep M., *Pergamins de la Mitra (891-1687)*. Arxiu Diocesà de Girona, Girona: Institut d'Estudis Gironins, 1984.
- MARQUÈS, Josep M., *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (segles IX-XIV)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1993, 2 v.
- MARQUÈS, Josep M., *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 1995.
- MARQUÈS, Josep M., *Ermites i santuaris de la diòcesi de Girona*, Girona: Diputació de Girona, 2000.
- MARQUÈS, Josep M., *Una història de la diòcesi de Girona*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- MARQUÈS, Josep M.; PUIG, Jaume de; SERRAT, Albert, *El Cartoral de Rúbriques Vermelles del bisbe Pere de Rocabertí (1318-1324)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2009a.
- MARQUÈS, Josep M.; PUIG, Jaume de; SERRAT, Albert, "Regest del protocol del notari de la cúria diocesana de Girona Pere Capmany (anys 1313-1367)", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, Barcelona, (2009b), núm. 28, p. 265-453.
- ORDEIG, Ramon, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic: Fundació Gallifa – edició pròpia, 1993-2004, 7 v.
- PONSICH, Pere; ORDEIG, Ramon, *Els comtats de Rosselló, Vallespir, Conflent i Fenollet*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2006, 2 v.

- PORTELLA, Jaume; SANZ, Antoni Ll., "Reacció senyorial i resistència pagesa al domini de la catedral de Girona (segle XVIII). Notes per a una recerca", *Recerques. Història, economia, cultura*, Barcelona, 1985, núm. 17, p. 141-151.
- RODEJA, Eduard, *Figueras. Notas históricas (1387-1753)*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 1957.
- SERNA, Èrika; SERRA, Joan, *Fortià*, Girona: Diputació de Girona – Caixa de Girona, «Quaderns de la Revista de Girona»; 110, 2003.
- SEVILLANO, Francisco, *Inventario de pergaminos medievales de monasterios gerundenses*, Barcelona: Dirección General de Archivos y Bibliotecas – Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación Nacional, 1953.
- SOBREQUÉS, Santiago; RIERA, Sebastià; ROVIRA, Manuel; ORDEIG, Ramon, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003, 2 v.
- SOLDEVILA, Xavier, "Entre les aigües i el bosc. Impressions del paisatge medieval a la plana del Baix Ter (segles XII-XIV)", dins: *Actes del Congrés El Paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, (2007), vol. 2, p. 345-353.
- VILA, Marc-Aureli, "Fortià, un municipi empordanès. Notes geogràfiques", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, Barcelona, (1994), vol. 9, núm. 38, p. 147-171.
- VILLANUEVA, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid: Imprenta Real, 1803-1852, 22 v.

